

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ ΤΩΝ ΗΘΩΝ ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΥ ΠΡΑΧΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ¹¹⁶

ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΚΛΕΙΔΙ ΤΟΥ ΦΩΤΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΘΕΛΗΣΗΣ

Ἡ θέληση εἶναι ἓνα εἶδος αἰτιότητας τῶν ζωντανῶν ὄντων, ὡς πνευματικῶν ὄντων, καὶ ἡ ἐλευθερία θὰ ἦταν ἡ ιδιότητα τῆς αἰτιότητας αὐτῆς νὰ μπορῇ νὰ ἐνεργῇ ἀνεξάρτητα ἀπὸ ξένα προσδιοριστικὰ αἷτια, ἀκριβῶς ὅπως ἡ φυσικὴ ἀναγκαιότητα εἶναι ἡ ιδιότητα τῆς αἰτιότητας ὄλων τῶν μὴ πνευματικῶν ὄντων νὰ προσδιορίζεται στὴν ἐνεργητικότητά της μόνο ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ξένων αἰτίων.

Ὁ ὅρισμός αὐτὸς τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἀρνητικὸς καὶ γι' αὐτὸ ἀκατάλληλος γιὰ νὰ διαφωτίσῃ καὶ νὰ μᾶς κάμῃ νὰ συλλάβουμε πνευματικὰ τὴν οὐσία τῆς ἐλευθερίας, ἀπ' τὸν ὅρισμό ὅμως αὐτὸ βγαίνει μιὰ πιὸ πλατιὰ καὶ πιὸ γόνιμη θετικὴ ἐννοια τῆς ἐλευθερίας. Ἐπειδὴ ἡ ἐννοια μιᾶς αἰτιότητας ἐπιβάλλει μὲ ἀναγκαιότητα τὴν ἐννοια τῶν νόμων, σύμφωνα πρὸς τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ γίνῃ μὲς στὸν κόσμον κάτι, ποὺ λέγεται ἀποτέλεσμα, ἀπὸ κάτι ἄλλο, ποὺ λέγεται αἷτια, ἡ ἐλευθερία, ἂν καὶ δὲν εἶναι μιὰ ιδιότητα τῆς θέλησης, ποὺ ἐνεργεῖ σύμφωνα μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους καὶ ὑποτάσσεται ὁλοσδιόλου στὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα, δὲν εἶναι ὅμως καὶ τελείως ἔξω ἀπὸ κάθε νόμο· ἀπεναντίας ἡ ἐλευθερία πρέπει νὰ ἦναι μιὰ αἰτιότητα, ποὺ ἐνεργεῖ σύμφωνα μὲ ἄλλους ἀμετάβλητους καὶ αἰώνιους νόμους, γιατί ἄλλως μὴ ἀπόλυτα ἐλεύθερη θέληση, τελείως ἔξω ἀπὸ κάθε νόμο, θὰ ἦταν κάτι ἀκατανόητο, κάτι δίχως καμμιά πραγματικὴ βάση καὶ ἀληθινὴ ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση.¹¹⁷ Ἡ φυσικὴ ἀναγκαιότητα ἦταν μιὰ ἑτερονομία τῶν

116. Δὲς σημ. 6.

117. Ἡ ἀπόλυτη ἐλευθερία δὲν εἶναι ποτὲ δυνατὴ στὴ ζωὴ. Ἡ ἀπόλυτη ἐλευθερία εἶναι μιὰ καθαρὴ ἀφαίρεση τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ. Ἡ ζωὴ τοῦ κόσμου εἶναι ζωὴ κοινωνικὴ καὶ ἡ κοινωνικὴ ζωὴ προϋποθέτει τὴν κοινωνικὴ ἐνότητα καὶ ἁρμονία. Ἡ κοινωνικὴ ὅμως ἁρμονία εἶναι ἀποτέλεσμα νόμων καὶ περιορισμῶν τῶν ἀτομικῶν βουλήσεων τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας. Ὁ ἄνθρωπος ὡς πνευματικὸ καὶ κοινωνικὸ ὄν θέτει στὸν ἑαυτό του τοὺς ἀναγκαίους νομικοὺς περιορισμοὺς τῆς ζωῆς του. Μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες ὑπηρεσίες τοῦ Κάντ πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα εἶναι τ' ὅτι κριτικὰ ἀπόδειξε τὴν ἀπόλυτη ἐνότητα τῶν ἐννοιῶν τῆς

ποιητικῶν αἰτίων, γιατί κάθε ἀποτέλεσμα ἦταν δυνατὸ μόνο σύμφωνα με τὸ νόμο, πὺ ἐπιβάλλει ἐν' ἄλλο πράγμα νὰ προσδιορίζη στὴν αἰτιότητα τὴν ποιητικὴ αἰτία τοῦ ἀποτελέσματος. Ἀλλὰ τί ἄλλο μπορεῖ λοιπὸν νὰ ἦναι ἡ ἐλευθερία τῆς θέλησης παρὰ αὐτονομία, δηλαδή ἡ ιδιότητα πὺ ἔχει ἡ θέληση νὰ ἦναι νόμος στὸν ἑαυτὸ της; Ἡ πρόταση ὁμως «Ἡ θέληση εἶναι σ' ὅλες τὶς πράξεις ἡ ἴδια νόμος στὸν ἑαυτὸ της» δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο, παρὰ ἕνας ἄλλος τύπος τῆς ἀρχῆς, πὺ ἐπιβάλλει κάθε πνευματικὸ ὄν νὰ μὴν ἐνεργῆ ποτὲ στὴ ζωὴ του σύμφωνα με κανένα ἄλλο ἠθικὸ ἀξίωμα, παρὰ

ἠθικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἠθικῆς ἀναγκαιότητας. Οἱ ἠθικοὶ νόμοι τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ εἶναι νόμοι αὐτονομίας καὶ ὄχι ἑτερονομίας. Ἡ ἐλεύθερη θέληση καὶ ἡ ἠθικὴ (κάτω ἀπὸ τὸν ἀπόλυτο ἠθικὸ νόμο) θέληση, στὰ μάτια τοῦ Κάντ, ταυτίζονται. Στὴν ἠθικὴ κοσμοθεορία τοῦ Κάντ ὁ ἄνθρωπος ὡς πνευματικὴ φύση δημιουργεῖ τὸν ἀπόλυτο καὶ παγκόσμιον ἠθικὸ νόμο καὶ αὐτοῦποτάσσεται σ' αὐτὸ ὡς ἠθικὴ ἀυτοδημιουργία του. Ὁ ἄνθρωπος με τὸν πνευματικὸ χαρακτήρα του, ὡς ἄνθρωπος — νόμος ἐν ἑαυτῷ, εἶναι δημιουργὸς τῆς ἐλευθερίας του καὶ τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ὁ ἴδιος θέτει ἠθικοὺς δεσμοὺς καὶ νομικοὺς περιορισμοὺς στὸν ἑαυτὸ του με τὴ συνείδηση τῆς ἀναγκαιότητάς τους γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς κοινωνικῆς ἁρμονίας καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς μέσ' στὸν κόσμον. Ἡ ἀπόλυτη ἀτομικὴ ἐλευθερία καὶ ἡ κοινωνικὴ ζωὴ εἶναι δύο ἀντίθετες καὶ ἀπόλυτα ἀσυμβίβαστες ἔννοιες. Ἀπόλυτη ἐλευθερία (στὴ ζωὴ τῶν ὄντων πὺ ἔχουν δύο φύσεις, ὅπως ὁ ἄνθρωπος) καὶ κοινωνικὴ ζωὴ σημαίνει ἀπόλυτη ἀναρχία. Πηγὴ τῆς ἐλευθερίας εἶναι τὸ πνεῦμα. Δίχως πνευματικὴ φύση στὸν κόσμον ἡ φυσικὴ ἀναγκαιότητα εἶναι ἀπόλυτη μέσ' στὸ σύμπαν. Τὸ πνεῦμα ὁμως στὴ βαθιὰ αὐτοενοράση καὶ αὐτοσυνείδησή του εἶναι ζωὴ μέσα στὴν ἐλευθερία. Ζωὴ ὁμως θὰ εἴπῃ πνευματικὴ αὐτοκυριαρχία, θέληση, νόμος, τάξη καὶ ἁρμονία. Συνεπῶς τὸ πνεῦμα ἐνόησε τὴν ἐλευθερία καὶ τὸ νόμο, τὸ Ἐγὼ καὶ τὴ δημιουργία, κ' εἶναι αὐτοσυνείδηση τῆς οὐσίας του ὡς ἐλεύθερης δημιουργίας σύμφωνα με τοὺς αἰώνιους νόμους τῆς ἠθικῆς ἀναγκαιότητας τῆς ζωῆς. Ἡ ἐνότητα τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τῆς ἐλευθερίας εἶναι νοητὴ μόνο με τὴν ἠθικὴ αὐτονομία. Με τὸ νόημα αὐτὸ ἡ ἐλευθερία στὴ Γερμανικὴ ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία νοεῖται ὡς ἀνεξαρτησία ἀπὸ ξένες δυνάμεις (ἀρνητικὴ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας) καὶ ὡς αὐτονομία, ὡς πνευματικὴ αἰτιότητα καὶ ἠθικὴ ἀναγκαιότητα (θετικὴ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας). Ἡ ἐνότητα τῶν ἐνοιῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἠθικῆς ἀναγκαιότητας εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ὑψηλότερες καὶ χαρακτηριστικώτερες ἀρχές τῆς Γερμανικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Leibniz τὴν ἐλευθερία νοεῖ ὡς «ἠθικὴ ἀναγκαιότητα». Κατὰ τὸ Schelling ὁ θεὸς εἶναι «ἐνότητα τῆς ἀναγκαιότητας καὶ τῆς ἐλευθερίας» «Wir mussten erkennen, dass in dem wirklichen lebendigen Gott Einheit sei von Notwendigkeit und Freiheit» (Die Weltalter. Reclam. σ. 73). Με τὸ αὐτὸ νόημα ἐνοεῖ τὴν ἐλευθερία καὶ ὁ Hegel (Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte. Einleitung. Reclam. σελ. 51—54). Ἡ ἐλευθερία, κατὰ τὸν Hegel, εἶναι ἡ μοναδικὴ ἀληθινὴ οὐσία τοῦ πνεύματος (Die Freiheit das einzige Wahre des Geistes). Τὸ πνεῦμα εἶναι τὸ αὐτὸ ὄν (das Bei=sich=selbst=sein), τὸ γὰρ ἦναι με τὸν ἑαυτὸ του ἀπόλυτα ἀνεξάρτητο ἀπὸ κάθε τι ἐξωτερικόν. «Ἐλεύθερος εἶμαι, ὁρίζεται ὁ Hegel, ὅταν ἦμαι με τὸν ἑαυτὸ μου (Frei bin ich, wenn ich bei mir selbst bin). Ἡ ἐλευθερία, στὸ νόημα τοῦ Hegel, κλείνει μέσα της τὴν ἀναγκαιότητα (Zugleich ist es die Freiheit in ihr selbst, welche die unendliche Notwendigkeit in sich schliesst). Ὡς ἀναγκαιότητα νοεῖται ἐδῶ ἡ ἠθικὴ ἀναγκαιότητα. Ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ φυσικὴ ἀναγκαιότητα δὲν ἐνόηονται ποτὲ σὲ μιὰ καὶ τὴν αὐτὴ θέληση (ὡς καθαρὴ πνευματικὴ θέληση).

μόνο με τὸ ἀξίωμα, πὸν μπορεῖ αὐτὸ καθ'αυτὸ νὰ ὑψωθῆ ὡς παγκόσμιος ἠθικὸς νόμος. Ὁ τύπος ὅμως αὐτὸς εἶναι ἀκριβῶς ὁ τύπος τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος, συνεπῶς μιὰ ἐλεύθερη θέληση καὶ μιὰ θέληση κάτω ἀπὸ ἠθικοὺς νόμους εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτό.¹¹⁸

Ἐὰν λοιπὸν βάλουμε στὸ νοῦ μας ὡς ὑπόθεση τὴν ἐλευθερίαν τῆς θέλησης, μετὰ τὴν ἀπλὴν ἀνάλυσιν τῆς ἐννοίας τῆς ἐλευθερίας βγαίνει ἀπαγωγικὰ μετὰ ἀπόλυτην πνευματικὴν ἀναγκαιότητα ἡ ἠθικότης καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος. Ὡς τόσο ἡ τελευταία εἶναι πάντα μιὰ συνθετικὴ πρότασις: μι' ἀπόλυτα ἀγαθὴ θέλησις εἶναι ἡ θέλησις, πὸν τὸ ἠθικὸν ἀξίωμα τῆς μπορεῖ νὰ κλείνῃ πάντα μέσα τοῦ τὸν παγκόσμιον ἠθικὸν νόμον, στὸν ὁποῖον τὸ ἀξίωμα αὐτὸ εἶναι δυνατὸ νὰ ὑψωθῆ· γιὰ τὴν ἀπλὴν ἀνάλυσιν τῆς ἐννοίας μιᾶς θέλησης, πὸν εἶναι ἀπόλυτα ἀγαθὴ, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ μᾶς δώσῃ τὴν ἰδιότητα αὐτὴ τοῦ ἠθικοῦ ἀξιωματός τῆς, νὰ μπορῆ νὰ γίνῃ καθολικὸς ἠθικὸς νόμος. Ἀλλὰ τέτοιαι συνθετικὲς προτάσεις εἶναι δυνατὲς μόνο, ἂν οἱ δύο ἐννοίαι, πὸν περιέχουν οἱ προτάσεις αὐτῆς, συνδεθοῦν μετὰ μιὰ τρίτη ἐννοία καὶ συναντηθοῦν καὶ οἱ δύο αὐτῆς ἐννοίαι στὴν τρίτη ἐννοία ὡς ἓνα ἐνωτικὸν δεσμὸν τῶν. Ἡ θετικὴ ἐννοία τῆς ἐλευθερίας δημιουργεῖ τὸν τρίτον αὐτὸ ἐνδιάμεσον ὄρον, πὸν δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἦναι, ὅπως στὸν κύκλον τῶν φυσικῶν αἰτίων, ἡ φύσις τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, (στὴν ἐννοίαν τῆς φύσεως τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἡ ἐννοία ἑνὸς πράγματος ὡς αἰτίας συνδέεται μετὰ τὴν ἐννοίαν ἑνὸς ἄλλου πράγματος

118. Τὸ γενικὸν συμπέρασμα τῶν δύο πρώτων μερῶν εἶναι ἡ ἐνότητις αὐτὴ τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τῆς ἐλευθερίας, τοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ κόσμου. Ὑστερ' ἀπὸ τὴν ἀναλυτικὴν ἀπόδειξιν τῆς ἐνότητος αὐτῆς ὡς λογικῆς ἐνότητος δὲ μένει παρὰ ν' ἀποδειχθῆ συνθετικὰ, πὸς ἡ λογικὴ αὐτὴ συνθετικὴ ἐνότητις τῆς ἀπόλυτης ἠθικότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἀντικειμενικὴ μέσα στὴν πραγματικὴ ἠθικὴ τοῦ ζοῦ τοῦ κόσμου. Καὶ τὴ συνθετικὴν αὐτὴν ἀπόδειξιν ὁ Κάντ κάνει στὸ τρίτον αὐτὸ μέρος καὶ στὴν Κ.Π.Α. Τέλος μετὰ τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητος τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τῆς ἐλευθερίας ὑψώνεται (Κ. Π. Α.) στὴν ἀπόδειξιν τῆς πραγματικότητος τῶν ἐνοιῶν τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ θεοῦ.

119. Στὶς ἀναλυτικὰς κρίσεις, ὡς καθαρὰς a priori κρίσεις, ἔχουμε δύο ἐννοίαι (τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ κατηγορουμένου), πὸν ἡ μιὰ περιέχεται μέσα στὴν ἄλλη μετὰ ἀπόλυτην λογικὴν ἀναγκαιότητα. Συνεπῶς οἱ κρίσεις αὐτῆς εἶναι εὐκόλῃ ἢ μετάβασιν ἀναλυτικὰ ἀπὸ τὴν μιὰν στὴν ἄλλη ἐννοία. Στὶς συνθετικὰς ὅμως κρίσεις a priori ἡ ἐννοία τοῦ κατηγορουμένου δὲν περιέχεται μετὰ λογικὴν ἀναγκαιότητα μέσα στὴν ἐννοίαν τοῦ υποκειμένου καὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ συνδεθοῦν ἀναλυτικὰ οἱ δύο αὐτῆς ἐννοίαι. Γιὰ τὴν σύνδεσιν αὐτὴν ἀπαιτεῖται μιὰ τρίτη ἐννοία, στὴν ὁποία πρέπει νὰ συναντηθοῦν οἱ δύο ἄλλαι ἐννοίαι. Στὴ θεωρητικὴν φιλοσοφίαν τοῦ Κάντ ὁ τρίτος διάμεσος ὄρος, πὸν συνδέει τὶς αἰσθητικὰς ἐνοράσεις καὶ τὶς καθαρὰς ἐννοίαι καὶ κάνει δυνατὰς τὶς θεωρητικὰς συνθετικὰς κρίσεις a priori εἶναι τὸ ὑπερβατικὸν σχῆμα. Ποιὸς εἶναι ὅμως ὁ συνθετικὸς αὐτὸς τρίτος ὄρος τῶν ἠθικῶν συνθετικῶν κρίσεων a priori στὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν; Στὴν ἐννοίαν τοῦ τρίτου αὐτοῦ ὄρου μᾶς ὑψώνει ἡ ἐλευθερία. Ἀλλὰ ποιὸς εἶναι ὁ τρίτος αὐτὸς ὄρος θὰ φανερώσῃ ὁ Κάντ παρακάτω. Ἡ τρίτη αὐτὴ συνθετικὴ ἐννοία τῶν δύο ἐνοιῶν τῆς ἀπόλυτης ἀγαθῆς θέλησης καὶ τοῦ καθολικοῦ ἠθικοῦ νόμου εἶναι ἡ ἐννοία τοῦ νοητοῦ κόσμου.

τος ὡς ἀποτελέσματος). Ἄλλὰ ποιὸς εἶναι ὁ τρίτος αὐτὸς ὕρος, ποῦ σ' αὐτὸν μᾶς ὑψώνει μόνο ἡ ἐλευθερία καὶ ποῦ ἔχουμε a priori μέσα μας τὴν ἰδέα του; Στὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ δοθῇ ἀπὸ τώρα ἀπάντηση, ὅπως ἐπίσης δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ διαφωτιστῇ ἀμέσως καὶ νὰ κατανοηθῇ ἡ ἀπαγωγή τῆς ἐννοίας τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὸν καθαρὸ πρακτικὸ λόγο καὶ μαζί μὲ τὴν ἀπαγωγή αὐτὴ καὶ ἡ δυνατότητα μιᾶς ἀπόλυτης κατηγορικῆς προσταγῆς. Γιὰ τὸ διαφωτισμὸ καὶ τὴ λύση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ χρειάζεται ἀκόμα κάποια προπαρασκευή.

Ἡ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΥΠΟΤΕΘΗ

ΩΣ ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΘΕΛΗΣΗΣ ὍΛΩΝ ΤΩΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΩΝ ὄΝΤΩΝ

Δὲν ἀρκεῖ νὰ στηριχτοῦμε σὲ κάποιο λόγο καὶ νὰ θεωρήσουμε τὴν ἐλευθερία ὡς ἰδιότητα τῆς θέλησῆς μας. ἂν δὲν ἔχουμε ἓνα σοβαρὸ καὶ βάσιμο λόγο, γιὰ νὰ θεωρήσουμε τὴν ἐλευθερία ἐπίσης ὡς ἰδιότητα τῆς θέλησης καὶ ὅλων τῶν ἄλλων πνευματικῶν ὄντων. Γιατί, ἐπειδὴ ἡ ἠθικότητα ἰσχύει ὡς νόμος γιὰ μᾶς μόνο ὡς πνευματικὰ ὄντα, γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ἰσχύη μὲ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα ὡς νόμος ἐπίσης καὶ γιὰ ὅλα τ' ἄλλα πνευματικὰ ὄντα καὶ ἐπειδὴ ἡ ἠθικότητα πρέπει νὰ πηγάζη μόνο ἀπὸ τὴν ἰδιότητα τῆς ἐλευθερίας, γι' αὐτὸ πρέπει ἡ ἐλευθερία ν' ἀποδειχτῇ ἐπίσης ὡς ἰδιότητα τῆς θέλησης ὅλων τῶν πνευματικῶν ὄντων· καὶ δὲν ἀρκεῖ ν' ἀποδειχτῇ μόνο μὲ ὠρισμένες ὑποθετικὲς γνώσεις μας γιὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση βγαλμένες ἀπὸ τὴν ἐμπειρία (μιὰ τέτοια ἄλλως τε ἀπόδειξη εἶναι τελείως ἀδύνατη μὲ τὴν ἐμπειρία καὶ δυνατὴ μόνο a priori), ἀλλὰ πρέπει ν' ἀποδειχτῇ, πὼς ἡ ἐλευθερία εἶναι γενικὰ μέσα στὴ φύση καὶ τὴν ἐνεργητικότητα ὅλων τῶν πνευματικῶν καὶ μὲ θέληση προικισμένων ὄντων.¹²⁰ Λέω λοιπόν, κάθε ὄν, ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἐνεργῇ ἄλλοιῶς παρὰ μόνο μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, εἶναι ἀκριβῶς γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψη πραγματικὰ ἐλεύθερο, μ' ἄλλους λόγους γιὰ τὸ ὄν αὐτὸ ἰσχύουν ὅλοι οἱ νόμοι, ποῦ συνδέονται μὲ ἀπόλυτη πνευματικὴ ἀναγκαιότητα ἀδιάσπαστα μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, ὅλωσδιόλου ἀπαράλλαχτα σὰ νᾶχε διαφωτιστῇ καὶ ἀποδειχτῇ ἡ θέλησή του ὡς ἐλεύθερη αὐτὴ καθαυτὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς θεωρητικῆς φιλο-

120. Ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα τῆς ἐλευθερίας δὲν μπορεῖ ποτὲ ν' ἀποδειχτῇ μὲ τὴν ἐμπειρία, γιατί ἡ ἐλευθερία εἶναι ὑπερβατικὴ οὐσία καὶ ὡς ὑπερβατικὴ οὐσία δὲ δίνεται ποτὲ στὴν ἐμπειρία. Συνεπῶς ἡ ἀπόδειξη τῆς ἐλευθερίας δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ παρὰ μόνο a priori μὲ τὴν ἀπόδειξη ὡς πραγματικοῦ τοῦ ἀπολύτου ἠθικοῦ νόμου, τοῦ ὁποίου ἀναγκαῖος ὕρος εἶναι ἡ ἐλευθερία. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ ἐλευθερία θά βγῇ ὡς ἀναγκαῖο αἶτημα τοῦ καθαροῦ ἠθικοῦ λόγου, γιατί δίχως ἐλευθερία δὲν ὑπάρχει ὁ ἠθικὸς νόμος. Καὶ πραγματικὰ ὁ Κάντ μὲ τὴ συνθετικὴ μέθοδο ἀποδείχνει (Κ. Π. Λ.) τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ὄχι ὡς ἐμπειρικῆς ἀρχῆς, ἀλλ' ὡς ἀπόλυτης a priori ἀρχῆς τοῦ καθαροῦ λόγου, καὶ ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητά τοῦ ἀπολύτου ἠθικοῦ νόμου βγάζει ἀπαγωγικὰ καὶ a priori τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητά τῆς ἐλευθερίας, ὡς ἀναγκαῖου ὕρου τοῦ ἠθικοῦ νόμου.

σοφίας.* Ὑποστηρίζω λοιπόν, πὼς πρέπει ἀναγκαῖα νὰ παραδεχτοῦμε, ὅτι κάθε πνευματικὸ ὄν, ποὺ ἔχει θέληση, ἔχει ἐπίσης μέσα του τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας του καὶ ἐνεργεῖ μόνο μὲ τὴ συνείδηση αὐτῆ τῆς ἐλευθερίας του.¹²¹ Γιατὶ ἡ ἰδέα ἑνὸς τέτοιου πνευματικοῦ ὄντος ἐπιβάλλει μὲ ἀπόλυτη πνευματικὴ ἀναγκαιότητα μέσα στὴ σκέψη μας τὴν ἰδέα ἑνὸς πρακτικοῦ λόγου, δηλαδὴ ἑνὸς λόγου, ποὺ εἶναι ὁ ἴδιος πνευματικὴ αἰτιότητα σχετικὰ μὲ ὅλα τ' ἀντικείμενά του. Συνεπῶς εἶναι ἀδύνατο νὰ σκεφτοῦμε, πὼς μπορεῖ νὰ ὑπάρχη ἕνας λόγος, ποὺ ἔχοντας βαθιὰ συνείδηση τῆς αὐτενέργειάς του καὶ τῆς δημιουργικῆς του δύναμης καὶ ὅτι εἶναι αὐτὸς ὁ δημιουργὸς τῶν κρίσεών του θὰ δεχόταν ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις ἀπὸ ξένες αἰτίες στὴν ἐνέργειά του, γιατί στὴν περίπτωσι αὐτῆ θὰ πρεπε τὸ ὑποκείμενο νὰ παραδεχτῆ, πὼς τὴν κριτικὴ του δύναμη προσδιορίζει ὄχι ὁ καθαρὸς λόγος, ἀλλ' ἡ αἰσθητικότητά του καὶ τὸ ὁρμέφυτό του. Πρέπει λοιπόν ὁ καθαρὸς λόγος νὰ θεωρῆται ὡς αὐτοδημιουργὸς τῶν ἀρχῶν του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ξένες ἐπιδράσεις, καὶ συνεπῶς πρέπει ὁ καθαρὸς λόγος ὡς πρακτικὸς λόγος ἢ ὡς θέληση ἑνὸς πνευματικοῦ ὄντος νὰ θεωρῆται αὐτὸς καθ'αυτὸς ὡς ἐλεύθερος, μ' ἄλλους λόγους ἢ θέληση ἑνὸς πνευματικοῦ ὄντος δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ θεωρηθῆ ὡς καθ'αυτὸ δική του θέληση, παρὰ μόνο μὲ τὴν ἰδέα καὶ τὴ συνείδηση τῆς ἐλευθερίας του· πρέπει συνεπῶς ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψη ἡ ἐλευθερία νὰ θεωρηθῆ ὡς ἰδιότητα τῆς θέλησης ὅλων τῶν πνευματικῶν ὄντων καὶ ν' ἀναγνωρισθῆ, πὼς ὅλα τὰ πνευματικὰ ὄντα ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ εἶναι πραγματικὰ ἐλεύθερα.

ΤΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟ ΓΙΑ ΤΙΣ ΗΘΙΚΕΣ ΙΔΕΕΣ

Στὴν τελευταία ἀνάλυσή μας τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν τὴν ὀρισμένη ἔννοια τῆς ἠθικότητας ἐστηρίξαμε στὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, μὲ τὴν ἀναγωγή ὅμως αὐτῆ τῆς ἠθικότητας στὴν ἐλευθερία δὲν κατορθώσαμε ν' ἀποδείξουμε συνάμα τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα τῆς ἐλευθερίας μέσα μας καὶ μέσα στὴν ἀνθρώπινη φύση· εἶδαμε μόνο, πὼς ἔπρεπε νὰ ὑποθέσουμε τὴν ἐλευθερία ὡς μὲ ἀναγκαῖα ὑπόθεσι τοῦ νοῦ μας, ἂν ἠθέλαμε νὰ συλλάβουμε πνευματικὰ τὴν ἰδέα ἑνὸς ὄντος μὲ πνευματικότητα καὶ συνείδηση τῆς αἰτιό-

---

* Ἡ μέθοδος, ποὺ ἀκολουθῶ ἐδῶ καὶ ποὺ θεωρῶ ἐπαρκῆ καὶ γόνιμη γιὰ τὸ σκοπὸ μου, δέχεται τὴν ἐλευθερία μόνο ὡς ἰδέα, ποὺ ὅλα τὰ πνευματικὰ ὄντα θεωροῦν ὡς ἀρχὴ τῶν πράξεών τους· τὴ μέθοδο αὐτῆ ἀκολουθῶ στὸ ἔργο μου αὐτό, γιὰ νὰ μὴν ὑποχρεωθῶ ν' ἀποδείξω τὴν ἐλευθερία ἀπὸ θεωρητικὴ ἀποψη. Γιατὶ καὶ ἂν ἀκόμα θεωρηθῆ ὡς ἀδύνατη ἢ θεωρητικὴ ἀπόδειξι τῆς ἐλευθερίας καὶ πάλι οἱ ἴδιοι νόμοι ἰσχύουν γιὰ ἕνα ὄν, ποὺ ἐνεργεῖ μόνο μὲ τὴν ἰδέα πὼς εἶναι ἐλεύθερο, καὶ γιὰ ἕνα ὄν πραγματικὰ ἐλεύθερο. Μποροῦμε λοιπόν ἐδῶ νὰ ξαλαφρωθοῦμε ἀπὸ τὸ βᾶρος, ποὺ βαρβαίνει μόνο τὴ θεωρητικὴ φιλοσοφία.

121. Ἡ οὐσία τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ συνείδηση τῆς πνευματικῆς αὐτενεργείας του, τῆς ἀνεξαρτησίας του ἀπὸ ξένες δυνάμεις καὶ τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ του. Συνεπῶς ἕνα πνευματικὸ ὄν δὲν μπορεῖ νὰ ἐνεργῆ παρὰ μόνο μὲ τὴ συνείδηση τῆς ἐλευθερίας του. Ἡ συνείδηση τῆς πνευματικότητάς του εἶναι καὶ συνείδηση τῆς ἐλευθερίας του, ὡς ἀνεξαρτησίας ἀπὸ τὴ φύση καὶ ὡς πνευματικῆς αὐτενεργείας.

τητίας του σχετικά με τις πράξεις του, δηλαδή την ιδέα ενός ὄντος προικισμένου με θέληση, και με τὸν τρόπο αὐτὸ βρίσκουμε, πὼς γιὰ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς λόγος πρέπει ν' ἀναγνωρίσουμε, ὅτι κάθε ὄν με πνευματικότητα καὶ θέληση ἔχει τὴν ιδιότητα αὐτὴ ν' αὐτοπροσδιορίζεται στὶς πράξεις του καὶ νὰ ἐνεργῇ με τὴν ιδέα καὶ τὴ συνείδηση τῆς ἐλευθερίας του.

Ἄπ' τὴν ὑπόθεση ὅμως τῆς ιδέας αὐτῆς¹²² ξεπετάχθηκε ἡ συνείδηση ἐνὸς πραχτικοῦ νόμου τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας μας καὶ τῆς ἠθικῆς ζωῆς μας μέσ' στὸν κόσμον, τοῦ νόμου, ποὺ μᾶς ἐπιβάλλει οἱ ὑποκειμενικὲς ἀρχὲς τῶν πράξεών μας, δηλαδή τὰ ἠθικὰ ἀξιώματά μας, νὰ ἐκλέγωνται πάντα με τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἰσχύουν ταυτόχρονα καὶ ὡς ἀντικειμενικὲς καθολικὲς ἠθικὲς ἀρχὲς καὶ συνεπῶς ὡς ἀρχὲς τῆς παγκόσμιας ἠθικῆς νομοθεσίας τῆς ἠθικῆς δημιουργίας τῆς αὐτόνομης θέλησῆς μας. Ἄλλὰ γιὰτί ὀφείλω νὰ ὑποτάσσωμαι στὴν ἀρχὴ αὐτὴ, καὶ μάλιστα ὡς πνευματικὸ ὄν γενικά, καὶ γιὰτί συνεπῶς τὸ αὐτὸ ὀφείλουν νὰ κάνουν καὶ ὅλα τ' ἄλλα πνευματικὰ ὅπως ἐγὼ ὄντα; Θέλω νὰ ἐπιμολογήσω, πὼς δὲ με κινεῖ κανένα ὑλικὸ συμφέρον στὴν ὑποταγὴ αὐτῆ, γιὰτί τὸ ὑλικὸ συμφέρον δὲ θὰ μπορούσε νὰ δώσῃ μιὰ κατηγορικὴ προσαγγή· καὶ ὅμως πρέπει με ἀναγκαιότητα καὶ εἶμαι ἀπόλυτα ὑποχρεωμένος νὰ δείξω ἓνα πραγματικὸ καὶ ἀληθινὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ χρέος μου ἀπὸ τῆς ὑποταγῆς μου στὴν ἀρχὴ τῆς καθολικότητος τῶν ἠθικῶν ἀξιωμάτων τῆς ζωῆς μου καὶ νὰ ἰδῶ, πὼς μπορεῖ αὐτὸ νὰ γίνεται, ν' αὐτοὑποτάσσωμαι σὲ μιὰ τέτοια ἀρχή, καὶ ἀπὸ ποῦ πηγάζει τὸ ἐνδιαφέρον μου αὐτό, γιὰτί τὸ «ὀφείλω» αὐτὸ εἶναι στὸ βάθος ἓνα «θέλω», ποὺ ἰσχύει γιὰ ὅλα τὰ πνευματικὰ ὄντα, με τὴν προϋπόθεση πὼς ὁ καθαρὸς λόγος θὰ ἦταν σ' ὅλ' αὐτὰ τὰ ὄντα πραχτικὸς λόγος δίχως ἐμπόδια καὶ περιορισμούς· γιὰ ὄντα ὅμως, ποῦ, ὅπως ἐμεῖς, παθαίνονται ἀπὸ τὴν σίσηθικότητα καὶ ἀπὸ ἄλλου εἴδους κίνητρα, κίνητρα ὑλικὰ κι' ἐμπειρικά, καὶ ποῦ δὲν κάνουν πάντα ὅ,τι θὰ ἔκανε ὁ καθαρὸς λόγος αὐτὸς καθ'αυτὸς τελείως ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ξένη δύναμη κι' ἔξωπνευματικὴ αἰτία, ἡ πραχτικὴ ἀναγκαιότητα τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας καὶ διαγωγῆς λέγεται «χρέος» κι' ἐκφράζεται με τὸ ῥῆμα «ὀφείλω» καὶ ἡ ὑποκειμενικὴ ἀναγκαιότητα διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ ἀναγκαιότητα.

Φαίνεται λοιπόν, πὼς με τὸ νὰ ὑποθέσουμε τὴν ἐλευθερία ὡς μι' ἀναγκαία ὑπόθεση τοῦ νοῦ μας δὲν κάμαμε τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ ὑποθέσουμε κυρίως τὸν ἠθικὸ νόμον, δηλαδή τὴν ἀρχὴ τῆς αὐτονομίας τῆς καθαρῆς θέλησης καὶ δὲν κατωρθώσαμε ν' ἀποδείξουμε αὐτὴ καθ'αυτὴ τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν ἀντικειμενικὴ ἀναγκαιότητα τῆς ἀρχῆς αὐτῆς. Εἶναι ἀλήθεια, θὰ εἶχαμε πετύχει κάτι πολὺ σημαντικώτερο, ἂν κατωρθώναμε τουλάχιστο νὰ ὀρίσουμε καλύτερα καὶ με μεγαλύτερη ἀκρίβεια, ἀπ' ὅ,τι ἔγινε ὡς τώρα, τὴν ἀληθινὴ καὶ γνήσια ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος, ἀλλὰ δὲ θὰ μπορούσαμε ποτὲ καὶ σὲ καμμιὰ περίπτωσιν νὰ προχωρήσουμε περισσότερο σχετικά με τὴν ἀπόλυτὴ ἀξία

122. Τῆς ιδέας τῆς ἐλευθερίας.

τῆς ἀρχῆς αὐτῆς καὶ τὴν πρακτικὴ ἀναγκαιότητα τῆς αὐτοῦποταγῆς μας στὴν ἀρχὴ αὐτῆ· γιατί δὲ θὰ μπορούσαμε ποτὲ νὰ δώσουμε μιὰ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση σ' ἐκεῖνον, ποὺ θὰ μᾶς ὤρωτοῦσε, γιατί ἡ καθολικότητα καὶ ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ὑποκειμενικῆς ἠθικῆς ἀρχῆς τῶν πράξεων τῆς ζωῆς μας ὡς καθολικοῦ καὶ ἀπολύτου ἠθικοῦ νόμου γιὰ ὅλα τα πνευματικὰ ὄντα πρέπει νὰ ἦναι ὁ μοναδικὸς ἀναγκαῖος περιοριστικὸς ὄρος τῶν πράξεών μας καὶ τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς μας μέσ' στὸν κόσμο, καὶ ποῦ στηρίζουμε τὴν ἀξία, ποὺ δίνουμε στὸν τρόπο αὐτὸ τῆς ἠθικῆς στάσης μας κι' ἐνεργείας στὴ ζωὴ, ἀξία τόσο μεγάλη, ὥστε νὰ ὑψώνεται ἀπάνου ἀπ' ὅλα στὸν κόσμο καὶ νὰ μὴν ὑπάρχη τίποτα στὴ ζωὴ, ποὺ νὰ μπορῆ νὰ μᾶς κινήσῃ ἓνα ὑψηλότερο ἐνδιαφέρο, καὶ πῶς συμβαίνει, ὁ ἄνθρωπος νὰ πιστεύῃ βαθιὰ μέσα του, πῶς μόνον μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καὶ μόνο μὲ τὴν ἠθικὴ αὐτὴ διαγωγή καὶ ζωὴ αἰσθάνεται ν' ἀναβρῦξουν ἀπὸ μέσα του ὅλες οἱ πηγές τῆς ἀληθινῆς προσωπικῆς ἠθικῆς ἀξίας του, ἀξίας τόσο ὑψηλῆς, ὥστε νὰ σβύνουν μπρὸς τῆς ὅλα καὶ νὰ ἐκμηδενίζονται τελείως κάθε ἄλλη ἀξία χαρῆς καὶ πόνου, ποὺ ἔχει τὴν πηγὴ τῆς στὴν αἰσθητικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου.

Πραγματικὰ βλέπουμε πολὺ καλά, πῶς μπορούμε νὰ δείξουμε ἓνα πραγματικὸ ἐνδιαφέρο γιὰ μιὰ προσωπικὴ ἰδιότητά μας τελείως ἄσχετο πρὸς τὸ ἐνδιαφέρο μας γιὰ τὴν ὑλικὴ κατάστασή μας, ἓνα ἐνδιαφέρο, ποὺ θὰ μᾶς ἔκανε μόνο ἀξιούς νὰ χαροῦμε τὴν εὐτυχία τῆς ζωῆς, ἂν τὸ πνεῦμα ἔπρεπε νὰ μοιραίξῃ τὴν εὐτυχία στὸν κόσμο, μ' ἄλλους λόγους ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς ἐμπνεύσῃ ἓνα καθαρὸ ἠθικὸ ἐνδιαφέρο δὲν εἶναι ἡ ἐπιθυμία καὶ ἡ ἐλπίδα ν' ἀποκτήσουμε τὴν εὐτυχία τῆς ζωῆς, ἀλλὰ μόνο ἡ ἀπόλυτη ἠθικὴ ἀξία, τελείως ἀνεξάρτητη ἀπὸ κάθε ὑλικὸ κίνητρο, τὸ γεγονὸς μόνο ὅτι εἴμαστε ἀξιοὶ τῆς εὐτυχίας.¹²³ Ἄλλ' ἡ κρίση αὐτὴ στὴν πραγματικότητα εἶναι μόνο τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σημασίας καὶ τῆς ἀπόλυτης ἀξίας, ποὺ ὑποθέσαμε ἤδη, τῶν ἠθικῶν νόμων (ὅταν μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας λυτρωθώμαστε ἀπὸ κάθε ἐμπειρικὸ ἐνδιαφέρο καὶ ὑλικὸ στοιχεῖο). Ἄλ' ὅτι ἦταν ἀναγκαῖα ἡ ἠθικὴ αὐτὴ ἀγνόητα κι' ὠφείλαμε νὰ λυτρωθοῦμε ἀπὸ κάθε ὑλικὸ συμφέρο, δηλαδή ὅτι ὠφείλαμε νὰ θεωρήσουμε ἐλεύθερο τὸν ἑαυτὸ μας στὴν ἠθικὴ μας ἐνέργεια, ἂν καὶ κάτω ἀπ' ὠρισμένους νόμους, γιὰ ν' ἀβροῦμε μέσα μας καὶ μόνο μέσα στὸ πρόσωπό μας μιὰ ἠθικὴ ἀξία ἱκανὴ νὰ μᾶς ἀποζημιώσῃ γιὰ τὸ χάσιμο ὅλων ἐκείνων τῶν στοιχείων, ποὺ καλυτερεύουν τὴν προσωπικὴ ὑλικὴ κατάστασή μας καὶ δημιουργοῦν τὴν ἀξία τῆς ζωῆς μας μέσ' στὸν κόσμο ἀπὸ ὑλικὴ ἀποψη, εἶναι ὀλωσδιόλου ἀδύνατο νὰ διαφωτίσουμε καὶ νὰ συλλάβουμε πνευματικὰ· μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ εἴμαστε σὲ τελεία ἀδυναμία νὰ γνωρίσουμε, πῶς εἶναι ὅλ' αὐτὰ δυνατὰ καὶ ἀπὸ ποῦ πηγάζει ἡ ἀπόλυτη ὑποχρεωτικὴ μέσ' στὸν κόσμον καὶ τὴ ζωὴ τῆς ἀνθρώπου δύναμη τοῦ ἠθικοῦ νόμου.

123. Σκοπὸς τῆς ζωῆς, στὰ μάτια τοῦ Κάντ, δὲν εἶναι ἡ εὐτυχία, ἀλλ' ἡ ἠθικότητα κ' ἡ ἀρετὴ, ποὺ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν εὐτυχία. Ἡ ἀρετὴ ὑψώνει τὸν ἄνθρωπο στὸ ἀπόλυτο ἀγαθὸ τῆς ζωῆς, ὡς ἀρμονία τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς εὐτυχίας.

‘Υπάρχει ἐδῶ, πρέπει μὲ εἰλικρίνεια νὰ ὁμολογηθῆ, ἓνα εἶδος φαύλου κύκλου,¹²⁴ ἀπ’ ὅπου, ὅπως φαίνεται, δὲν εἶναι εὐκολο νὰ βγῆ κανεὶς. Ἀπ’ τὸ ἓνα μέρος ὑποθέτουμε, πὼς εἴμαστε ἐλεύθεροι στὴν τάξη τῶν ποιητικῶν αἰτίων, γιὰ νὰ θεωρήσουμε τὸν ἑαυτὸ μας κάτω ἀπὸ ἠθικοὺς νόμους στὴν τάξη τῶν σκοπῶν, ἀπ’ τὸ ἄλλο μέρος θεωροῦμε τὸν ἑαυτὸ μας κάτω ἀπὸ τοὺς ἠθικοὺς αὐτοὺς νόμους, μόνο καὶ μόνο γιατί θεωροῦμε ἐλεύθερο τὸν ἑαυτὸ μας καὶ δεχόμαστε τὴν ἐλευθερία τῆς θέλησής μας· γιατί ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ καθολικὴ ἠθικὴ νομοθεσία τῆς ἠθικῆς αὐτοδημιουργίας τῆς θέλησής μας εἶναι καὶ οἱ δυὸ αὐτονομία, συνεπῶς δυὸ ἔννοιες, πὺ ταυτίζονται καὶ ἡ μιὰ μπορεῖ ν’ ἀντικαταστήσῃ τὴν ἄλλη, καὶ γι’ αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο δὲν μπορεῖ καθεμιὰ ἀπ’ τὶς δυὸ αὐτὲς ἔννοιες νὰ χρησιμοποιηθῆ γιὰ νὰ διαφωτίσῃ, νὰ δικαιολογήσῃ καὶ νὰ στηρίξῃ τὴν ἄλλη ἔννοια· τὸ μόνο, πὺ μπορεῖ νὰ γίνῃ σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση, εἶναι νὰ ὑπαχθῶν λογικὰ σὲ μιὰ κοινὴ ἔννοια δυὸ φαινομενικὰ διαφορετικὲς παραστάσεις ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου (ὅπως γίνεται στὴν ἀπλοποίηση διαφόρων ὁμοειδῶν κλασμάτων).

Μένει ὁμοῦς ἀκόμα νὰ ἐρευνηθῆ ἓν’ ἄλλο μέσο, νὰ ἐξεταστῆ δηλαδὴ τὸ ζήτημα, μήπως, ὅταν παραδεχώμαστε, ὅτι μὲ τὴν ἐλευθερία εἴμαστε ποιητικὰ αἰτία αἰργιοῦ, δὲν κάνουμε τίποτ’ ἄλλο, παρὰ νὰ παίρνουμε μι’ ἄλλη πνευματικὴ θέση μέσ’ στὸν κόσμον καὶ νὰ βλέπουμε τὰ πράγματα ἀπὸ μι’ ἄλλη ἄποψη καὶ σκοπιά, παρὰ ἀπὸ τὴν ἄποψη πὺ βλέπουμε τὸν ἑαυτὸ μας σύμφωνα μὲ τὶς πράξεις μας ὡς ὁρατὰ μπρὺς στὰ μάτια μας κι’ αἰσθητὰ μέσα στὸ φυσικὸν κόσμον ἀποτελέσματα.¹²⁵

Μπορεῖ τώρα νὰ γίνῃ ἐδῶ μιὰ παρατήρηση, πὺ δὲν ἀπαιτεῖ βαθύτερους θεωρητικοὺς στοχασμοὺς καὶ πὺ εἶναι δυνατὸ νὰ κάμῃ καὶ τὸ πιὸ κοινὸ πνεῦμα, ἂν καὶ μὲ τὸ δικὸν του τρόπο μὲ μιὰ σκοτεινὴ πὺ κάνει διά-

124. Ὁ φαῦλος αὐτὸς κύκλος εἶναι στ’ ὅτι ἀπ’ τὸ ἓνα μέρος ὁ Κάντ δέχεται τὴν ἐλευθερία καὶ μὲ τὴν ἐλευθερία ἀποδείχνει τὴν ἠθικότητα, ἀπ’ τὸ ἄλλο μέρος δέχεται τὴν ἠθικότητα καὶ μὲ τὴν ἠθικότητα ἀποδείχνει τὴν ἐλευθερία. Ἀλλ’ ὅπως θ’ ἀποδειχθῆ πιὸ κάτω μὲ τὸν τρίτον συνδετικὸν ὄρον τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τῆς ἐλευθερίας ὁ φαῦλος αὐτὸς κύκλος εἶναι μόνο φαινομενικὸς καὶ ὄχι πραγματικὸς.

125. Ἀπ’ τὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ Κάντ μπαίνει στὸν κύριον σκοπὸν τοῦ τρίτου μέρους. Ἡ τελεία κατανόηση τοῦ μέρους αὐτοῦ προϋποθέτει τὴν γνώσιν τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας του. Στὰ δυὸ πρῶτα μέρη τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὁ Κάντ ἔθεσε τὸ ἠθικὸν πρόβλημα ὡς πρόβλημα ἐλευθερίας. Συνεπῶς ἡ λύσις τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς ἐλευθερίας. Γιὰ νὰ λύσῃ ὁ Κάντ τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας στὸν κύκλον τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας γυρίζει στὴν λύσιν τοῦ προβλήματος αὐτοῦ στὸν κύκλον τῆς θεωρητικῆς τοῦ φιλοσοφίας, στὴν θεωρίαν καὶ τὴν λύσιν τοῦ ὑπερβατικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ἡ λύσις τοῦ προβλήματος τῆς ἐλευθερίας εἶναι δυνατὴ μόνο ἂν γίνῃ δεκτὴ ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς ἄλλου ὑπεραισθητοῦ, ὑπερφυσικοῦ πνευματικοῦ κόσμου. Ἡ ἐλευθερία στὴν οὐσίαν της εἶναι πνευματικὴ αἰτιότητα, συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχῃ παρὰ μόνο σ’ ἓνα ὑπερεμπειρικὸν πνευματικὸν κόσμον. Ἄν ἀποκλεισθῆ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς χαϊμένον τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθερίας καὶ τὸ κράτος τοῦ φυσικοῦ μηχανισμοῦ ὡς ἀπόλυτον σ’ ὅλον τὸν κόσμον μὲ τὸν ἄνθρωπον δούλον τῆς φυσικῆς ἀνάγκης.

κριση τῆς κριτικῆς δύναμης τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος πού ὀνομάζει αἴσθημα, καί ἡ παρατήρηση αὐτή εἶναι, πῶς ὅλες οἱ παραστάσεις, πού πλάθονται μέσα μας ἀνεξάρτητα ἀπό τή θέλησή μας (ὅπως οἱ παραστάσεις τῶν αἰσθήσεων), μᾶς κάνουν νά γνωρίζουμε τ' ἀντικείμενα τοῦ κόσμου μόνο μέ τόν τρόπο, πού μ' αὐτό τὰ αἰστανόμαστε καί παθαινόμαστε ἀπ' αὐτά, καί μᾶς ἀφήνουν σέ βαθύ σκοτάδι καί σέ ἀπόλυτη ἀγνοια γιά τήν οὐσία τῶν πραγμάτων καί δέ μᾶς διαφωτίζουν καθόλου τὸ πρόβλημα, πῶς μποροῦν τὰ ὄντα νά ἦναι στό βάθος τους αὐτά καθαυτά· συνεπῶς οἱ παραστάσεις αὐτές, ὅσο καί νά προσέξουμε καί ὅσο καί ἂν διαφωτιστοῦν ἀπ' τή διάνοιά μας,¹²⁶ δέν μποροῦν ποτέ νά μᾶς δώσουν τίποτ' ἄλλο, παρὰ μόνο τή γνώση τῶν ὄντων ὡς φαινομένων καί ποτέ τή γνώση τῶν ὄντων ὡς καθαυτῶν ὄντων. Ἀπ' τή διάκριση αὐτή, μιὰ κι' ἔγινε (γιά τή διάκριση αὐτή «φαινομένων» καί «καθαυτῶν ὄντων» ἀρκεῖ ἡ διαφορὰ τῶν παραστάσεων, πού μᾶς δίνονται ἀπό τόν ἔξωτερικό κόσμο καί στίς ὁποῖες συνεπῶς εἴμαστε παθητικοί, καί τῶν παραστάσεων πού αὐτοδημιουργοῦμε ἑμεῖς οἱ ἴδιοι μέσα μας πνευματικά καί πού φανερώνουν ὅλη τήν ἐνεργητικότητα καί δημιουργικότητά μας¹²⁷), βγαίνει μέ ἀναγκαιότητα τὸ συμπέρασμα, πῶς πρέπει νά παραδεχτοῦμε καί νά ὁμολογήσουμε, ὅτι πίσω ἀπό τὰ φαινόμενα ὑπάρχει ἀκόμα κάτι ἄλλο, πού δέν εἶναι φαινόμενο, δηλαδή τὰ ὄντα ὡς καθαυτὰ ὄντα¹²⁸ καί πρέπει νά παραδεχτοῦμε καί ν' ἀναγνωρίσουμε τήν ἀλήθεια αὐτή, ἂν καί ταυτόχρονα ὁμολογοῦμε, πῶς δέν ἔχουμε τή γνωστική δύναμη νά γνωρίσουμε ποτέ τὰ ὄντα στήν οὐσία τους, πῶς εἶναι αὐτά καθαυτά, καί τὰ γνωρίζουμε μόνο μέ τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο μᾶς τὰ δίνουν οἱ αἰσθήσεις στή γνωστική συνείδησή μας καί παθαινόμαστε αἰσθητικά ἀπ' αὐτά. Μ' αὐτό τόν τρόπο τὸ πνεῦμα μας ὀδηγεῖται στό νά διακρίνη, εἶναι ἀλήθεια κάπως χοντρά, τόν αἰσθητὸν κόσμο ἀπὸ τὸ νοητὸν κόσμο· ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς κόσμους μπορεῖ νά φανερόνεται καί νά ἦναι πολὺ διαφορετικὸς στὰ μάτια τῶν διαφόρων παρατηρητῶν τοῦ κόσμου σύμφωνα μέ τή διαφορὰ τῆς αἰσθητικότητας τοῦ καθενός, ὁ νοητὸς ὅμως κόσμος εἶναι ἡ βάση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου καί μένει πάντα ὁ ἴδιος σταθερὸς καί ἀμετάβλητος. Καί πρέπει μάλιστα σ' αὐτὰ νά προστεθῆ, πῶς δέν μπορεῖ ποτέ ὁ ἄνθρωπος νά περηφανευτῆ καί νά κολακευτῆ, ὅτι ἔχει τή γνωστική δύναμη νά γνωρίσει μέ τήν ἐσωτερικὴ αἴσθησή του καί τόν ἴδιο ἀκόμα τόν ἑαυτό του,

126. Μὲ τή διανοητικὴ ἐπεξεργασία τῶν αἰσθητικῶν ἐνοράσεων καί τήν πνευματικὴ σύνθεση τῶν ἐνοράσεων καί τῶν καθαρῶν ἐνοιῶν.

127. Ἡ πνευματικὴ αὐτενέργεια καί δημιουργικότητα φανερόνεται στήν καθαρὴ πνευματικὴ σύνθεση τῶν στοιχείων τῆς αργιστὴ γνώσης τοῦ ἀνθρώπου καί στοὺς τρεῖς γνωστικούς του κόσμους α) στή σύνθεση τῶν ἐμπειρικῶν ἐνοράσεων καί τῶν καθαρῶν ἐνοράσεων (αἰσθητικότητα), β) στή σύνθεση τῶν αἰσθητικῶν ἐνοράσεων καί τῶν καθαρῶν διανοητικῶν ἐνοιῶν (διάνοια) καί γ) στή λογικὴ σύνθεση τῶν ἐνοιῶν τῆς διάνοιας καί τή δημιουργία τῶν ὑπερβατικῶν ἰδεῶν.

128. Γιά τή θεμελιακὴ αὐτὴ Καντιανὴ θεωρία τῶν δυὸ κόσμων, γίνεται λόγος πλατιὰ στήν Εἰσαγωγή, Μέρος Δ'. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ.

τὸ βαθύτερο καὶ τὸ ἀληθινὸ ἐγὼ του, πῶς εἶναι στὸ βάθος του αὐτὸς καθαυτός.¹²⁹ Γιατί, ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος δὲν αὐτοδημιουργεῖ ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό του καὶ συνεπῶς δὲν ἔχει μιὰ αὐτογένεσι, ἀλλὰ μιὰ ἐμπειρική ἐννοια τῆς οὐσίας του καὶ τῆς ἀληθινῆς προσωπικότητάς του, εἶναι φυσικὸ νὰ μὴν μπορῇ ποτε νὰ ἔχει ἄλλη γνώση τοῦ ἀληθινοῦ ἑαυτοῦ του, παρὰ μόνο τὴ γνώση ποὺ τοῦ δίνει ἡ ἐσωτερικὴ αἴσθησή του, δηλαδή μόνο τὴ γνώση τοῦ φαινομένου τῆς φύσης του καὶ τοῦ αἰσθητικοῦ τρόπου, ποὺ μὲ αὐτὸ παθαίνεται ἡ γνωστικὴ συνείδησή του. Ὡς τόσο πρέπει καὶ εἶναι ὑποχρεωμένος ὁ ἄνθρωπος μὲ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα νὰ ὁμολογήσῃ, πῶς πέρα ἀπὸ τὴν παθητικὴ αὐτὴ φύση τοῦ πραγματικοῦ ὑποκειμένου του καὶ τὴ συλλογὴ τῶν φαινομένων, ποὺ τοῦ δίνει παθητικὰ ἢ φύση του αὐτῆ, ὑπάρχει στὸ βάθος κάτι ἄλλο, δηλαδή τὸ ἐγὼ του, ὅποια καὶ νὰ εἶναι ἡ ἀληθινὴ βαθύτερη φύση του, καὶ συνεπῶς ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ τῆς ἀπλῆς αἰσθητικότητος καὶ τῆς παθητικότητος τοῦ φυσικοῦ του καὶ τῆς ἰκανότητάς του νὰ δέχεται αἰσθήματα πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς ὄν τοῦ αἰσθητικοῦ κόσμου, ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅμως αὐτοῦ ποὺ εἶναι μέσα του καθαρὴ αὐτενέργεια καὶ δημιουργία (αὐτοῦ ποὺ φτάνει ἄμεσα στὴ συνείδησή του καὶ ὄχι μὲ τὴν παθητικότητα τῶν αἰσθήσεων) πρέπει νὰ λογίζεται ὡς ὄν τοῦ πνευματικοῦ κόσμου (intellektuellen Welt), ἂν καὶ δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ γνωρίσῃ βαθύτερα τὸν κόσμον αὐτὸ τοῦ πνεύματος, πῶς εἶναι στὴν οὐσία του αὐτὸς καθαυτός.

Τὴν ἴδια σκέψη πρέπει νὰ κάνῃ ὁ στοχαστικὸς ἄνθρωπος γιὰ ὅλα τὰ πράγματα, ποὺ μποροῦν νὰ πέσουν στὰ μάτια του· εἶναι μάλιστα πιθανὸ νὰ ἦναι ἰκανὸ γιὰ μιὰ τέτοια σκέψη καὶ τὸ ποῖο κοινὸ πνεῦμα, γιατί, ὅπως εἶναι σὲ ὅλους γνωστό, τὸ λαϊκὸ πνεῦμα ἔχει τὴν τάση νὰ πιστεύῃ, πῶς πίσω ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ ὄντα τοῦ φυσικοῦ κόσμου ὑπάρχει κάτι ἄλλο ἄόρατο, ποὺ εἶναι καθαρὴ αὐτοδημιουργία καὶ ἐνεργεῖ αὐτὸ καθαυτό· μόνο ποὺ τὸ κοινὸ λαϊκὸ πνεῦμα καταστρέφει τὴν ἰδέα του αὐτῆ γιὰ τὸν ὑπεραισθητὸν κόσμον, γιατί αἰσθητοποιεῖ τὸ ἄόρατο, δηλαδή θέλει νὰ τὸ κάνῃ ἐν' ἀντικείμενον τοῦ κόσμου τῶν αἰσθητικῶν του ἐνοράσεων, καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δὲ γίνεται καὶ στὸ ἐλάχιστον γνωστικώτερον καὶ σοφώτερον καὶ δὲν προχωρεῖ βαθύτερα στὴ γνώση τῶν ὄντων.

Ὁ ἄνθρωπος συνεπῶς βρίσκει πραγματικὰ μέσα του μιὰ δύναμη, ποὺ τὸν κάνει νὰ διακρίνεται ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα ὄντα τοῦ κόσμου καὶ μάλιστα καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτό του ὡς αἰσθητικὴ καὶ παθητικὴ φύση, ποὺ παθαί-

129. Κατὰ τὴν Καντιανὴ θεωρίαν τοῦ γνωσιοθεωρητικοῦ ὑπερβατικοῦ ἰδεαλισμοῦ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα κινεῖται μέσα στὸν κύκλον τῶν αἰσθητικῶν του παραστάσεων καὶ γνωρίζει τὸν κόσμον μόνο ὡς κόσμον φαινομένων. Συνεπῶς καὶ τὸν ἴδιον τὸν ἄνθρωπον γνωρίζει μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὅποῖον τὸν αἰσθάνεται μὲ τὴν αἰσθητικότητά του, δηλαδή ὡς φαινόμενο, καὶ ἀδυνατεῖ νὰ τὸν γνωρίσῃ ὡς ὑπερβατικὸ ὄν, ὡς ἄνθρωπος - νοούμενον. Σύμφωνα μὲ τὴ γνωσιοθεωρητικὴ αὐτὴ ἀρχὴ τοῦ Καντ ὄχι μόνο ἡ ἐξωτερικὴ, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ ἐμπειρία μᾶς γνωρίζει τὸν ἄνθρωπον μόνο ὡς φαινόμενο.

νεται ἀπὸ τὰ πράγματα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, καὶ ἡ δύναμη αὐτὴ εἶναι ὁ λόγος (Vernunft). Ὁ λόγος ὡς καθαρὴ αὐτενέργεια ὑψώνεται ἀπάνου ἀπὸ τῆς διάνοια¹³⁰ (Verstand) καὶ πραγματικὰ ἡ διάνοια, ἂν καὶ εἶναι καὶ αὐτὴ ἐπίσης αὐτενέργεια καὶ δημιουργικὴ δύναμη καὶ δὲν περιέχει, ὅπως ἡ αἰσθητικότητα, μόνο παραστάσεις, ποὺ πλάθονται μέσα μας ὅταν αἰστανώμαστε τ' ἀντικείμενα (καὶ συνεπῶς ὅταν παθητικῶς ἀπ' αὐτά), μολαταῦτα δὲν ἔχει τὴ δύναμη μὲ τὴ δική της αὐτενέργεια καὶ δημιουργία νὰ δώσῃ ἄλλες ἔννοιες, παρὰ μόνο τὶς ἔννοιες, ποὺ χρησιμεύουν γιὰ νὰ ἐπιβάλλουν κανόνες στὶς αἰσθητικὰ παραστάσεις καὶ νὰ τὶς ὑπάγουν κάτω ἀπὸ νόμους καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ συνθέτουν καὶ νὰ ἐνώνουν τὶς παραστάσεις αὐτὰς σὲ μιὰ συνειδησιακὴ συνθετικὴ ἐνότητα μέσα στὴ γνωστικὴ αὐτοσυνείδησή μας· δίχως τὴ διανοητικὴ αὐτὴ ἐπεξεργασία τῶν αἰσθητικῶν παραστάσεων καὶ τὴ συνθετικὴ ἐνότητα τῶν αἰσθητικῶν παραστάσεων μέσα στὴ γνωστικὴ αὐτοσυνείδηση, ἡ διάνοια δὲ θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ σκεφτῆ καὶ γὰ γνῶριση ἀπολύτως τίποτα μέσ' στὸν κόσμ¹³¹ ἀπεναντίας ὅμως ὁ λόγος μὲ τὴ δημιουργία τῶν ἀπολύτων ἐνοιῶν, ποὺ ὀνομάζονται ἰδέες, φανερώνει μιὰ τόσο καθαρὴ πνευματικὴ αὐτενέργεια καὶ δημιουργικότητα, ὥστε μὲ τὴ δύναμη αὐτὴ ὑψώνεται ἀπείρως ψηλότερα καὶ ἀπάνου ἀπ' ὅλα ὅσα μόνο ἡ αἰσθητικότητα μπορεῖ νὰ δώσῃ στὴ διάνοια¹³² μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀποκαλύπτεται ἡ πιὸ ὑψηλὴ καθαρὰ δημιουργικὴ δύναμή του, ἡ δύναμη ποὺ διακρίνει τὸν αἰσθητὸ καὶ τὸ νοητὸ κόσμ¹³³ καὶ καθορίζει ὅρια καὶ σ' αὐτὴ ἀκόμα τὴ διάνοια.¹³³

130. Τὸ νόημα τῆς διάνοιας καὶ τοῦ λόγου στὴ γνωσιοθεωρητικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ ἀναπτύσσεται στὴν Εἰσαγωγὴ. (Μέρ. Α'. Κεφ. IV. β. 3 καὶ 4).

131. Δὲς εἰσαγωγὴ, σελ. CV.

132. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀκολουθοῦμε τὴν ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Κάντ ἀπὸ τὸ Νεοκαντιανὸ φιλόσοφο Karl Vorländer (Philosophische Bibliothek, τομ. 41). Στὴν ἔκδοση αὐτὴ τὸ κείμενο ἔχει τὴ φράση «was ihm Sinnlichkeit nur liefern kann». Ἡ ἴδια φράση στὴν κλασσικὴ ἔκδοση τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Βερολίνου ἔχει τὴν ἀντωνυμία *ih r* (der Vernunft=στὸ λόγο), ἀντὶ *ih m* (dem Verstande=στὴ διάνοια). Ἀκολουθοῦμε τὴν πρώτη ἔκδοση ὡς σωστότερη, κατὰ τὴ γνώμη μας, γιὰτὶ σύμφωνα μὲ τὶς θεμελιακὰς γενικὰς ἀρχὰς τῆς γνωσιοθεωρίας τοῦ Κάντ, ὅπως τὶς ἐκθέτει στὴν Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου καὶ στὰ Προλεγόμενα, σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴν αἰσθητικότητα βρίσκεται ἡ διάνοια καὶ ὄχι ὁ λόγος. Ἡ αἰσθητικὴ τὴν ὕλη της (τὶς ἐνοράσεις) δίνει ἄμεσα στὴ διάνοια καὶ ὄχι στὸν λόγο. Ὁ λόγος, στὸ νόημα τοῦ Κάντ, εἶναι τελείως ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ καὶ τὸν αἰσθητὸ κόσμ¹³³. Ἡ φράση λοιπὸν «was ihm Sinnlichkeit nur liefern kann» (Ὅ,τι μόνο ἡ αἰσθητικὴ μπορεῖ νὰ δώσῃ) δὲν μπορεῖ ν' ἀναφέρεται παρὰ μόνο στὴ διάνοια καὶ ὄχι στὸν λόγο καὶ συνεπῶς θέσῃ ἐδῶ ἔχει μόνο ἡ ἀντωνυμία *ih m* (dem Verstande) καὶ ὄχι *ih r* (der Vernunft).

133. Ἡ διάνοια εἶναι ἡ συνθετικὴ δύναμη τῶν ἐνοράσεων καὶ τῶν κατηγοριῶν. Ὁ λόγος εἶναι ἡ συνθετικὴ δύναμη τῶν διανοητικῶν ἐνοιῶν καὶ ἡ δημιουργικὴ δύναμη τῶν ἰδεῶν. Μὲ τὴ δημιουργία τῶν ὑπερβατικῶν ἰδεῶν, ὡς κανονιστικῶν ἀρχῶν τῆς ἐμπειρίας καὶ ὄχι ὡς ὑπερβατικῶν οὐσιαστικῶν ἀρχῶν τοῦ ὑπεραισθητοῦ κόσμου, ὁ λόγος διακρίνει τὰ ὅρια τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κό-

Γι' αὐτὸ ἓνα πνευματικὸ ὄν, ὡς πνευματικὴ οὐσία (συνεπῶς ὄχι ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν κατώτερων δυνάμεών του), πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς ὄν, ποὺ ἀνήκει ὄχι στὸν αἰσθητὸ, ἀλλὰ μόνο στὸ νοητὸ κόσμο· συνεπῶς τὸ πνευματικὸ ὄν ἔχει δυὸ θέσεις γιὰ νὰ ἐνορᾷ πνευματικὰ τὸν ἑαυτὸ του μέσ' στὸν κόσμον καὶ γνωρίζῃ τοὺς νόμους τῆς λειτουργίας τῶν δυνάμεών του καὶ συνεπῶς καὶ ὄλων τῶν πράξεών του: ἀπ' τὸ ἓνα μέρος, ὡς αἰσθητικὴ φύση καὶ ὄν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ὑποτάσσεται στοὺς φυσικοὺς νόμους (ἑτερονομία), ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος ὡς πνευματικὴ φύση καὶ ὄν τοῦ νοητοῦ κόσμου εἶναι κάτου ἀπὸ νόμους, ποὺ εἶναι ἀπόλυτα ἀνεξάρτητοι ἀπ' τὴ φύση καὶ μὴ ἐμπειρικοὶ καὶ ποὺ βελτιώνονται μονάχα στὸν καθαρὸ λόγον.¹³⁴

Ὡς πνευματικὸ ὄν καὶ συνεπῶς ὡς ὄν τοῦ νοητοῦ κόσμου ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ σκεφτῆ με κανένα ἄλλο τρόπο τὴν αἰτιότητα τῆς θέλησής του παρὰ μόνο μετὰ τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, γιατί ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὰ προσδιοριστικὰ καὶ ποιητικὰ αἷτια τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου (ἀνεξαρτησία, ποὺ ὁ καθαρὸς λόγος πρέπει πάντα νὰ βλέπῃ ὡς δημιουργία του). Μετὰ τὴν ἰδέα λοιπὸν τῆς ἐλευθερίας συνδέεται ἀδιάσπαστα ἡ ἔννοια τῆς αὐτονομίας καὶ μετὰ τὴν ἔννοια τῆς αὐτονομίας ἡ καθολικὴ ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος, ποὺ εἶναι μέσα σ' ἓνα ἰδεστὸν κόσμον ἡ ὑπέριστα ἀρχὴ τῶν πράξεων ὄλων τῶν πνευματικῶν ὄντων, ἀπαράλλαχτα ὅπως ὁ φυσικὸς νόμος εἶναι ἡ ὑπέριστα ἀρχὴ ὄλων τῶν φαινομένων τοῦ φυσικοῦ κόσμου.

Τώρα σβύνουν ὅλες οἱ ὑποψίες μας καὶ διαλύονται ὅλοι οἱ φόβοι μας, ποὺ εἴχαμε πρωτίτερα, μήπως τυχὸν ὑπῆρχε ἓνας κρυφὸς καὶ ἀόρατος φαῦλος κύκλος στὸ βάθος τῆς σκέψης μας καὶ τοῦ συλλογισμοῦ μας, ποὺ προχωροῦσε ἀπὸ τὴν ἐλευθερία στὴν αὐτονομία καὶ ἀπὸ τὴν αὐτονομία στὸν ἠθικὸν νόμον¹³⁵ πραγματικὰ μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸν καὶ αὐτὴ τὴ σκέψη ὑπῆρχε ὁ φόβος νὰ πιστευτῆ καὶ νὰ μᾶς ποῦν, πῶς ὑψώσαμε ὡς ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος

σμου καὶ συνεπῶς καθορίζει τὰ ὅρια τῆς διάνοιας ὡς πνευματικῆς δυνάμεις καθαρῆς σύνθεσης τῶν αἰσθητικῶν ἐνοράσεων καὶ συνεπῶς δυνάμεις, τῆς ὁποίας τὰ ὅρια ἐκτείνονται μόνο μέσα στὰ ὅρια τῆς ἐμπειρίας.

134. Καὶ στὸ μέρος αὐτὸ τοῦ ἔργου του ὁ Κάντ βεβαιώνει κατηγορηματικὰ καὶ ἀπόλυτα ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας τὴν ἀπόλυτη ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα τοῦ νοητοῦ κόσμου. Μόνο ποὺ ὁ καθαρὸς θεωρητικὸς λόγος μᾶς δίνει μι' ἀρνητικὴ ἔννοια τοῦ νοητοῦ κόσμου, μιὰ καθαρὰ προβληματικὴ κρίση γιὰ τὴν οὐσία τοῦ κόσμου αὐτοῦ. Ἡ ἔννοια αὕτη εἶναι μι' ἀναγκαία ὑπόθεση τοῦ νοῦ μας δίχως ἐσωτερικὲς λογικὲς ἀντιφάσεις. Ἡ ἔννοια ὅμως αὕτη ξανοίγει τὸ δρόμον στὴ θετικὴ δημιουργία τοῦ καθαρῶν πραχτικοῦ λόγου καὶ στὴν ὀριστικὴ λύση τοῦ προβλήματος τῆς ὑπαρξῆς τοῦ υπεραισθητοῦ κόσμου.

135. Τώρα ἀποδεικνύεται, πῶς δὲν ὑπάρχει κανένας φαῦλος κύκλος στὴ σκέψη, ποὺ προχωρεῖ ἀπὸ τὴν ἐλευθερία στὴν αὐτονομία καὶ ἀπὸ τὴν αὐτονομία στὸν ἠθικὸν νόμον, γιατί μετὰ τὴ θεωρία τοῦ υπερβατικοῦ ἰδεαλισμοῦ καὶ τὴ διάκριση τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου δὲν ἀποδεικνύεται ἡ ἐλευθερία μετὰ τὴν ἠθικότητα καὶ ἡ ἠθικότητα μετὰ τὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἠθικότητα ἀποδεικνύονται μετὰ τὸ πνεῦμα καὶ πηγάζουν καὶ οἱ δυὸ ἀπὸ τὸ νοητὸν κόσμον. Συνεπῶς τὸ πνεῦμα εἶναι ἡ κοινὴ ἀρχὴ καὶ πηγὴ καὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἠθικότητος.

τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ θεμελιώσουμε τὸν ἠθικὸ νόμο ἀπάνω στὴν ἐλευθερία καὶ συλλογιστικὰ κατόπι νὰ βγάλουμε τὸν ἠθικὸ νόμο ἀπὸ τὴν ἐλευθερία καὶ πὼς συνεπῶς στὴν πραγματικότητα δὲν κατωρθώσαμε νὰ δώσουμε καμμιά σταθερὴ βάση καὶ ἀσάλευτη ἀρχὴ στὸν ἠθικὸ νόμο, ἀλλ' ὑψώσαμε μόνο ὡς ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος τὴν ἐλευθερία, ὡς ἓνα εἶδος αἰτήματος, ποὺ βαιθυστόχαστες ψυχὲς θὰ μισροῦσαν μ' εὐχαρίστηση νὰ δεχτοῦν, θὰ ἦταν ὅμως τελείως ἀδύνατο νὰ στηρίξουμε ὡς μὴ ἀποδειχτικὴ πρόταση μὲ ἀπόλυτη ἀποδειχτικὴ βεβαιότητα. Τώρα ὅμως βλέπουμε, πὼς, ὅταν μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας θεωροῦμε ἐλεύθερο τὸν ἑαυτὸ μας, ὑψωνόμαστε σ' ἓναν ἄλλο ὑψηλότερο κόσμον καὶ γινόμεστε μέλη τοῦ νοητοῦ κόσμου καὶ ὡς μέλη τοῦ πνευματικοῦ αὐτοῦ κόσμου ἀναγνωρίζουμε τὴν αὐτονομία τῆς θέλησης καὶ μαζί μὲ τὴν αὐτονομία καὶ τὴν ἠθικότητα ὡς ἀναγκαῖα συνέπειά της· ὅταν ὅμως μὲ τὸ ἠθικὸ χρέος ἐνορῶμε τὸν ἑαυτὸ μας κάτω ἀπὸ ἠθικοὺς νόμους, ἀναγνωρίζουμε, πὼς εἴμαστε μέλη τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ μέλη τοῦ νοητοῦ κόσμου.

ΠΩΣ ΕΙΝΑΙ ΔΥΝΑΤΗ Η ΚΑΤΗΓΟΡΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΓΗ :

Τὸ πνευματικὸ ὄν, ὡς πνευματικὴ οὐσία, ὑψώνεται ὡς μέλος τοῦ νοητοῦ κόσμου, καὶ ὡς ποιητικὴ αἰτία, ποὺ ἀνήκει μόνο μέσα στὸν κόσμον αὐτὸ τῶν νοητῶν οὐσιῶν, ὀνομάζει τὴν αἰτιότητά του θέληση. Ἀπ' τὸ ἄλλο ὅμως μέρος τὸ πνευματικὸ ὄν ἔχει συνείδηση, πὼς ὡς αἰσθητικὴ φύση εἶναι ταυτόχρονα κι' ἓνα μέρος τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου καὶ οἱ πράξεις του ὡς αἰσθητικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τοῦ ἀληθινοῦ ἐγώ του μέσα στὸν αἰσθητὸν κόσμον εἶναι ἀπλὰ φαινόμενα τῆς ὑπερβατικῆς αἰτιότητος τοῦ ὑπεραισθητοῦ ἢ νοητοῦ κόσμου· ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ πνευματικὸ ὄν δὲν ἔχει τὴ γνωστικὴ δύναμη νὰ συλλάβῃ πνευματικὰ τὴ δυνατότητα τῶν πράξεων αὐτῶν καὶ νὰ γνωρίσῃ, πὼς μποροῦν οἱ πράξεις του ὡς φαινόμενα μέσα στὸν αἰσθητὸν κόσμον νὰ πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἄγνωστη καὶ ὑπερβατικὴ αὐτὴ ἀρχὴ καὶ πῶς ἀναγκάζεται νὰ νομίζῃ, πὼς ἄλλα φαινόμενα, δηλαδὴ οἱ πόθοι κ' οἱ ὁρμὲς καὶ τὰ πάθη τοῦ φυσικοῦ κόσμου, εἶναι τὰ πραγματικὰ αἶτια, ποὺ προσδιορίζουν τὶς πράξεις του αὐτὲς ποὺ ἐκδηλώνονται μέσα στὸν αἰσθητὸν κόσμον κ' εἶναι στὴν πραγματικότητά φαινόμενα τῆς ὑπερβατικῆς αἰτιότητος τῆς πνευματικῆς φύσης του ὡς μέλους τοῦ νοητοῦ κόσμου. Ἄν λοιπὸν ἤμουν ἀπλὸ μέλος τοῦ νοητοῦ κόσμου, ὅλες οἱ πράξεις μου θὰ ἦσαν σὲ τελεία καὶ ἀπόλυτη ἄρμονία μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς αὐτονομίας τῆς καθαρῆς θέλησης, ἂν ὅμως ἤμουν ἓνα μέρος μόνο τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, θ' ἄπρσπε ὅλες οἱ πράξεις μου ὡς φαινόμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου νὰ θεωροῦνται σὲ τελεία καὶ ἀπόλυτη ἄρμονία μὲ τὸ φυσικὸν νόμον τῶν φυσικῶν πόθων καὶ τῶν αἰσθητικῶν ὁρμῶν, συνεπῶς μὲ τὴν ἑτερονομία τῆς φύσης. (Οἱ πρῶτες πράξεις θὰ ἐστηρίζον ἀπάνου στὴν ὑπέρτατη ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος, οἱ δεύτερες ὅμως πράξεις θὰ ἐπήγαζαν μόνο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς φυσικῆς εὐτυχίας). Ἐπειδὴ ὅμως ὁ νοητὸς κόσμος εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, συνε-

πῶς καὶ τῶν νόμων τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, κί' ἐπειδὴ ὁ νοη-
τὸς κόσμος σχετικὰ μὲ τὴ θέλησή μου (ποὺ ἀνήκει τελείως στὸ νοητὸ κό-
σμο) εἶναι ὁ ἄμεσος νομοθέτης τῶν νόμων τῆς καὶ συνεπῶς πρέπει μ' αὐτὸ
τὸ νόημα νὰ νοῆται, γι' αὐτὸ πρέπει ὡς πνευματικὴ οὐσία, ἂν καὶ δὲν
παύω νὰ ἦμαι ταυτόχρονα κί' ἓνα μέρος τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, νὰ θεωροῦ-
μαι, ὅτι ὑποτάσσομαι στὸ νόμο τοῦ νοητοῦ κόσμου, δηλαδὴ τοῦ καθαροῦ
λόγου, ποὺ ἐκφράζει τὸ νόμο αὐτὸ μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, καὶ συνεπῶς
ὅτι ὑποτάσσομαι στὴν ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς αὐτονομίας τῆς θέλησης· γι' αὐτὸ
καὶ οἱ νόμοι τοῦ νοητοῦ κόσμου πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς προσταγές γιὰ
μένα καὶ ὅλες οἱ πράξεις, ποὺ εἶναι σὲ τελεία ἁρμονία μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἠθι-
κῆς αὐτονομίας, ὡς ἠθικὰ χρέη μου.¹³⁶

Κί' ἔτσι εἶναι δυνατὸς οἱ κατηγορικὲς προσταγές, μόνο καὶ μόνο γιὰ
ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας μὲ κάνει μέλος ἑνὸς ἄλλου κόσμου, τοῦ νοητοῦ κό-
σμου, κί' ἂν δὲν ἦμουνα τίποτ' ἄλλο παρὰ μόνο πνευματικὴ οὐσία καὶ μέλος
τοῦ νοητοῦ αὐτοῦ κόσμου, ὅλες οἱ πράξεις μου θ' ἀῆσαν πάντα ἀπὸ ἐσωτε-
ρικὴ ἀναγκαιότητα σὲ ἀπόλυτη ἁρμονία μὲ τὴν αὐτονομία τῆς θέλησης, ἀλλ'
ἐπειδὴ ταυτόχρονα θεωρῶ τὸν ἑαυτό μου καὶ ὡς μέλος τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου,
οἱ πράξεις μου ὀφείλουν νὰ ἦναι σὲ ἁρμονία μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς αὐτονο-
μίας. Τὸ κατηγορικὸ αὐτὸ χρέος (Sollen) φανερώνει μιὰ συνθετικὴ πρό-
ταση a priori, γιὰ τὴ θέλησή μου, ποὺ παθαίνεται ἀπὸ τὶς αἰσθητικὲς
ὁρμές καὶ τὰ πάθη τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ἔρχεται νὰ προστεθῆ ἡ ἰδέα τῆς
ἴδιας θέλησης, ἀλλ' ὡς μέλος τοῦ νοητοῦ κόσμου, δηλαδὴ στὴν πρώτη θέ-
λησή μου προστίθεται ἡ δεύτερη θέληση καθαρὴ καὶ ἀπόλυτα ἀνεξάρτητη
ἀπὸ τὴν αἰσθητικότητα καὶ τὴ φύση καὶ αὐτὴ καθαυτὴ πραχτικὴ καὶ ὡς
ὑπέροχος περιοριστικὸς ὅρος σύμφωνα μὲ τὸν καθαρὸ λόγο τῆς πρώτης θέ-
λησῆς μου ὡς μέλος τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου· μ' ἄλλους λόγους συμβαίνει κί'
ἔδω σχεδὸν ὅ,τι συμβαίνει καὶ στὶς συνθετικὲς προτάσεις a priori στὸν κύκλο
τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας, ὅπου στὶς ἐνοράσεις τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἡ σκέψη
προσθέτει τὶς καθαρὲς ἔννοιες τῆς διάνοιας, ποὺ αὐτὲς καθαυτὲς δὲν εἶναι
τίποτ' ἄλλο παρὰ ἡ μορφή τοῦ νόμου γενικά, καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο οἱ ἔν-
νοιες αὐτὲς κάνουν δυνατὸς τὶς θεωρητικὲς συνθετικὲς προτάσεις a priori
ἀπάνω στὶς ὁποῖες θεμελιώνονται ὅλες οἱ γνώσεις τῆς φύσης.¹³⁷

136. Σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας εἶναι τὰ ἑξῆς ἔργα τοῦ Κάντ
α) Kr. d. r. V. Die transz. Dialektik. Erläuterung der kosmologischen Idee der
Freiheit. β) Kr. d. pr. V. Kritische Beleuchtung der Analytik d. r. pr. V. γ) Pro-
legomena III § 53. δ) Über die Freiheit und Notwendigkeit.

137. Στὴ θεωρητικὴ φιλοσοφία ἡ διάνοια σὲ δυὸ διαδοχικὲς μέσ' στὸ χρόνο
ἐνοράσεις προσθέτει τὴν ἔννοια τῆς αἰτιότητας καὶ δημιουργεῖται μί' ἀναγκαία μέσα
στὴ γνωστικὴ αὐτοσυνείδηση σχέση τῶν δυὸ αὐτῶν ἐνοράσεων καὶ θεωρεῖται ἡ πρώτη
ὡς αἰτία καὶ ἡ δεύτερη ὡς ἀποτέλεσμα τῆς πρώτης. Στὸν κύκλο τῆς ἠθικῆς φιλο-
σοφίας ἡ καθαρὴ θέληση συνδέεται μὲ τὴ θέληση ὡς αἰσθητικὴ φύση καὶ οἱ πράξεις
τῆς δεύτερης θέλησης μέσα στὴ φύση θεωροῦνται ὡς ἐκδηλώσεις τῆς πρώτης θέλη-
σης καὶ συνεπῶς ὡς ἠθικὰ χρέη.